

Gumipitypang és irodalomkritika

Adalékok az irányított irodalom térhódításához a II. világháború utáni romániai magyar irodalomban

A második világháborút követő időszakban a többi kelet-európai nép irodalmához hasonlóan Erdély magyar irodalmának történetében hiátus következik be. A fordulat nem szerves fejlődés eredménye, hanem egy radikális szakításé mindazzal, ami európai tradíció vagy nemzeti hagyomány. A jelenség természetesen nem elszigetelt. Magyarországon „a kontinuitás tudatán alapuló irodalmiság alakulástörténetében ezért nem klasszikus értelmű <<korszakváltás>> következett be, hanem a folytonosság megszakítása. Nem 1945-ben közvetlenül, hanem ezerkilencszáznegyvennyolc—negyvenkilencben, amikor nemcsak az addigi intézményrendszer gyökeres átalakítása történt meg, hanem az irodalom élete is egy eladdig ismeretlen faktor: a politikai totalitarizmust megtestesítő irodalompolitika irányítása alá került.” (Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története*. 1945—1991. Bp., 1994. 26.) Romániában hasonló jelenség zajlik le: „Léteztek ugyan írók, de nem létezett irodalom a szónak valódi, azaz kulturális tényező értelmében, hanem csupán egy álirodalom és pótirodalmi élet, ami maga volt a nonliteratúra és az antiliteratúra.” (Marin Nițescu: *Sub zodia proletcultismului*. Buc., 1995. 19.)

A paradigmaváltás fokozatos. Hogy milyen nagy a különbség az 1946-os és az 1948-as év irodalmi színskálája között, ez akkor tűnik fel igazán, ha összehasonlítjuk az Utunk e két évfolyamának írásait. 1947 közepéig viszonylagos színesség, pluralizmus, a politikai élet ún. népfrontos demokráciájának megfelelő szabadság jellemzi az irodalmi megnyilvánulásokat, hogy az év végéig fokozatosan átmenjen uniszónóba.

Híven tükrözi az átmenetet, váltást a kommunista párt fokozatos hatalomra jutását a könyvkiadás néhány számadata. A kommunista párt kiadásában 1944-ben 4, 1945-ben 25, 1946-ban 29, 1947-ben 24, 1948-ban 73, 1949-ben 114 könyv jelent meg. A kor összkiadványainak magyar nyelvű tartalmát tekintve még 1944-ben 29% szépirodalom és csupán 6% baloldali propaganda, 1945-ben 32% szépirodalom, 25% propaganda, 38% tudomány, 5% vallás, 1949-re 24% szépirodalom, 62,5% propaganda, 13% tudomány és 0,5% vallás az arány (a forrás Tóth Kálmán és Gábor Dénes: *Romániai magyar könyvkiadás 1944—1949*. EME, Kolozsvár, 1992.). Az erdélyi magyar nyelvű kiadványok

össztermésében a baloldali agitációs propaganda a tudomány, de főképp a vallás rovására terjeszkedik.

Az irodalmi életre kiható alapvető társadalmi, politikai változások hatása még évtizedekig meghatározó lesz. 1947. február 10., a párizsi békeszerződés aláírása után egyből meghaladottá válik a nemzetiségek megnyerését célzó kommunista politika. Vasile Luca, a nemzetiségekért felelő kommunista pártvezér harcot indít az „elvtelen magyar egység” ellen (*A romániai magyarság útja*. Igazság, 1947. május 23.). Luca az engesztelhetetlen osztályharc és forradalmi következetesség jegyében reakciónak minősít minden, a régi világból származó magyar vezető személyiséget és eszmét, majd a velük való leszámolásra szólít fel. Megkezdődik az MNSZ-en belüli tisztogatás, és ezzel párhuzamosan az önálló magyar intézményrendszer felszámolása.

Nemzetközi szinten az év legjelentősebb eseménye a Kominform, a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztatói Irodája 1947. szeptemberi nyilatkozata, amely rögzíti a világ két táborra szakadását, a hidegháború tényét. Az is világossá válik belőle, hogy a népi demokráciának nevezett átmeneti szakaszt taktikailag meghaladottnak tartják. A szovjet megszállási zóna kommunista pártjai a hatalom megragadására törnek. Következik a szovjet példa szolgálai másolása: az osztályharc éleződése, kuláküldözés, folyócsatornázás, államosítások, szövetkezésítés, sorra születnek a térség elmaradott agrárországjaiban a vas és acél fellegvárai, nő a gumipitypang és cukornád, a kultúrában pedig fokozatosan megvalósul a szervezett, tervezett, egységes, felülről irányított „termelés”, az irodalomban az ennek megfelelő, a Zsdánov elvtárs nevével fémjelzett proletkultusz dogmatizmus.

Mi a szerepe ilyen körülmények között az irodalomkritikának? A fokozatosan egyeduralmukodóvá váló marxista elkötelezettségű kritika eszközzé lesz az irodalompolitikának, az pedig a politikai csatározásokat szolgálja ki, mivel a hatalmi elit Lenin nyomán „kollektív propagandistának, kollektív agitátornak és kollektív szervezőnek” tekinti a sajtót és a benne megjelenő kritikát is. Az irodalombírálat szorosan összefügg az elmélettel, mivel a klasszikusok teóriáit kéri számon a műveken, s mivel a kritikusok egyúttal a kor irodalompolitikusi is. A sajtóban megjelenő bírálatok zömét írónak számító baloldali publicisták jegyzik (például Aszódy János, Abafáy Gusztáv, Robotos Imre, Bányai László, Salamon László, stb.), ezért szembetűnő a kritikák zsurnalizmusa. Ugyanez jellemzi az irodalomtörténeti értékeléseket is. „Németh László <<minőségi>> ideológiája volt az egyik legtehetségesebb megalapozója a szellemi jobboldaliságnak, jelszavaival a terpeszkedő hitlerizmusnak segített fészket rakni” — írja Nagy István a Világosság című kolozsvári napilap 1945. május 27-i számában. A politikai

brosúrák, rendőrségi feljelentések hangja kísért a kritikákban: „A szabotálóban tudatosan működnek a reakció ördögei.” (Méliusz József: *Hallgatnak-e vagy szabotálnak az erdélyi írók?* Utunk, 1947. 18.) Az irodalmi hagyomány újraértékelésekor 1947 szeptemberében Szemlér Ferenc kifejti: „Jókai elvtelenül és gerinctelenül hajlongott a szél irányában, amikor személyi érdekeiről volt szó, rögtön félreérthetetlenül keményen és megsemmisítően támadott, amikor osztályának érdekei kerültek előtérbe.”

Sokszor a feljelentések hangnemét idézi a kritika: „Brázai könyvből kétség-telenül kitűnik, hogy mit gondol: elmúlt a veszély, gyereink vissza a pocsolóba, a giccs, a pornográfia, a saját kiadásban megjelent <<majdnem regénnyel>> való házalás paradicsomába [...]. Az illetékesek szigorú és kíméletlen figyelmébe ajánljuk a sajtó alvilágának ezt a múltból kísértő alakját.” (Csehi Gyula: *A szerző kiadásában*. Utunk, 1948. 6.)

Hasonló szellemben és hangnemben értékelik a fiatal kritikusok a „rothadó polgári kultúra” erdélyi termékeit: „a transzszilvanizmus zagyvasága, a Dsida Jenő csicsergő szendesége végső soron azt a célt szolgálta, hogy a dolgozó magyar népet együgyűen engedelmessé állattá, ágyútötelékké változtassa. Amikor harminc millió munkanélküli tengődik a világon: <<A világ mely szép és kedves és nekem való. >> Éhség, gyermekhalandóság, írástudatlanság, vérbaj és gümőkór — s ez a világ Dsidának való?!” (Szász János: *Korvin Sándor*. Irodalmi Almanach, 1952. 2.). A gondolatmenet jellemzője ennek a kritikatípusnak: mindig azt kérni számon, ami nincs benne a műben. A múlt bűneinek leleplezése kötelező magatartásként elvárt kritérium, akárcsak a jelen szépségeinek és a jövő ragyogó távlatának a bemutatása. Ha a jelenbeli világszintű éhség, gyermekhalandóság, gümőkór, stb. figyelembevételével, vagy egyszerűen a hiteles valóságábrázolás miatt egy kortárs mű nem felel meg a kötelező optimizmus elvárásának, a kritika rögtön siet megbélyegezni, hogy „negativista”, „pesszimista”, „objektivistá” vagy az ábrázolt eset nem „tipikus”.

Az intoleráns, agresszív stílus nem helyi találmány, hiszen Zsdánov 1946-ban csirkefogónak, csatornatötelékné nevezi a megbélyegzett Zosczenkót.

A baloldali elkötelezettségű kritika evolucionista világnézetten alapul. Az univerzális fejlődés eredményeképpen a valóság realista ábrázolása és annak egyre magasabb szintre való emelése az irodalom fejlődésének alaptendenciája. Ez megfelel a folyamatos társadalmi fejlődés elméletének, mely alapvetően hitelű. A végső igazság birtoklásának hitéből következik, hogy olyan kommunikációs minták válnak uralkodóvá, amelyekben az igazsághoz való viszony kérdése a hitviták és zsinati határozatok formuláira korlátozódik. A középkorra emlékeztet a fetiszizált tan klasszikusainak állandó idézése is. A hasonlóság a totalitárius világszemléletből adódik.

Az egyedül üdvözítő hit birtoklásának meggyőződéséből következik a kiépülő rendszer értelmiség-ellenessége, hiszen az értelmiségi par excellence gondolkodó, kétkedő ember. A totalitárius hatalom ellenséget lát az önállóan gondolkodóban: „Mik e parazita értelmiség jellemvonásai? Az, hogy elkülönül a dolgozóktól. Az, hogy más fajtájú embernek tartja magát, mint a dolgozó. Az, hogy munkáját nem munkának tartja, hanem valami istenszagú műveletnek. Az, hogy ezt a rendkívülinek tartott munkáját öncélúnak tekinti. Az, hogy ez a parazita értelmiség boldogan zárhatja magát bankár, nagybirtokos és nagykereskedő urival az ún. elefántcsonttoronyba. Az, hogy a parazita értelmiségi azt képzelet, hogy az előbbieket következtében ő, az általa szennyesnek vélt társadalmon kívül él, holott a megfogalmazott szennyet egyenesen ő termeli ebben a társadalomban. Ez a parazita értelmiség fogalmazta meg elefántcsonttoronyában a faszizmusok ideológiai előzményeit, és ennek a parazita értelmiséginek a kezében voltak a hitleri emberölő láger kulcsai.” (Gaál Gábor: *A béke és a kultúra védelme*. Utunk, 1949. febr. 12.)

Az igazság kizárólagos birtoklásának hite magyarázza az irodalomról való gondolkodás átalakulását. A korábbi irányzati pluralisztikus diskurzusforma helyét a diskurzus és ellendiskurzus kétosztatú rendszere veszi át. Az oppozíciós vagy-vagy gondolkodás kirekesztő türelmetlenségének megvannak a harmincas évekből a maga proletkultus előzményei. Gergely Sándor 1931-ben így ír a Korunkban: „Csak kettő van: csak proletár vagy nem proletár: így aki nincs velünk, az ellenünk van.” (Idézi Kabdebó Loránd, in *50 éves a Korunk*. Bp., 1977.)

Szintén ez a hit magyarázza az irodalomtól elvárt eszményítést: „A népi demokrácia — éppen nagy céljai következtében — az ihletben bizonyos erkölcsi-világnézeti pátoszt vár.” (Gaál Gábor: *Valóság és irodalom*. Buk., 1950.)

A kritikai elvárások kulcsfogalma a valóság. „Irodalmunk sürgető feladata, hogy a valóság felé forduljon.” (Csehi Gyula: *Rohamos fejlődés — lassú eszmélés*. Utunk, 1948. 5.). Csakhogy ezt leszűkítve értelmezik: „A létezés kulcsa és magva nem esztétikai, nem etikai és nem lélektani, de gazdasági-politikai.” (Gaál Gábor: *Új dráma, új valóság*. Utunk, 1947. 8.) „Harc ez a valóság, a tegnapi valóság átalakítása s ennek a roppant Egésznek, a társadalom egészének a haladás útján való elővitele, a benne tusázó, visszafelé húzó erőkkal szemben.” (Gaál Gábor: *Valóság és irodalom*. 209.) „Minden műalkotás a társadalmi harcok terméke és szerepe a társadalmi harcokban van; minden műalkotás az osztályharc megnyilvánulása. Ezért az irodalomtörténeti írás kulcsa a materiális valóság (történelem) és az irodalom, illetve a valóság és az irodalom (tükörkép) viszonyának kritikai elemzése.” (Gaál Gábor: *Olvassuk újra a magyar irodalmat!* Utunk, 1948. november 20.) A következtetés logikus és jellemző: „Félre

tehát az autonóm szemlélettel olvasás közben!” (i. m.) Ez a valóságértelmezés agresszív terminológiában ölt testet: front, arcvonal, leleplezés, átkutatás, táborok, stb. A kritika fegyver a társadalmi harcokban. „A mi drámai szép igényeinket a társadalmi harcokból kivajudó élet leleplezése elégíti ki valóban” (Gaál Gábor: *Új dráma, új valóság*. Utunk, 1947. 8.).

A marxisták által bevezetett szociológiai nézőpont alkalmazása a kritikában a társadalom irodalomszemléletét úgy módosítja, hogy az irodalom társadalomszemléletére tereli a figyelmet. Nem az irodalom immanens értékei, hanem szociológiai tényfeltáró szerepe a döntő. „Ebben a valóságban a haladásellenes erőket nemcsak az igazságszolgáltatásnak kötelessége leküzdeni, de az irodalomnak is.” (Gaál Gábor: *Valóság és irodalom*. 202.)

Ez a szemlélet az irodalmat társadalomtudománnyal rokon ideológiának tartja. A kritikus dolga, hogy a pártutasításokat számon kérje a művön. Sem az alkotó, sem a bíráló nem kell hogy törje a fejét a világ értelmezésén, hiszen készen kapja. „Nem vagyok ún. polgár egyéniség sem írónak, sem politikusnak. Nincs külön programom, sem az író, sem a néptömegek számára. Nincs saját használatra készült világnézetem sem. Világnézetem azonos a Román Munkáspártéval.” (Nagy István: *Író és politikus — irodalom és politika*. Utunk, 1948. március 27.)

A marxista elkötelezettségű kritika állandóan figyelmezteti az alkotót, hogy azért hibázik, mert nem ismeri a valóságot. Ha úgy mutatja művében a dolgokat és viszonyokat, amilyeneknek azokat tapasztalta, rögtön kész a negativista vagy objektivistá bélyeg. Ha a megkívánt tartalmi sémának akar megfelelni, rögtön kiderül, hogy sematikusán ábrázolta a valóságot. Ezt róják fel például Horváth István *Török a parlagon* című regényének a körülötte kibontakozó vitában. (1951) A főhősnek nincs itt magánélete, ő a megtestesült elvszerűség. Az irodalmat elárasztó „új tollak” termése az „íróiskola kádereinek” irományai ideológiai tájékozottsággal kívánván pótolni a tehetséget, annyi sematikus művel árasztják el a lapokat, hogy az írószövetség formálisan harcot hirdet a sematizmus ellen. Földes László az Irodalmi Almanach 1950/3-as számában így ismerteti az egyik leggyakoribb sémát: „A dolgozók öntudatosan készülnek a termelési versenyre. Az osztályellenség azonban cselet sző. A cseletszövés már-már komolyan veszélyezteti a szocialista verseny menetét, amikor ezt felfedezik, az osztályellenséget leleplezik, a dolgozók túlteljesítik a normát.” A hiba magyarázata, „hogy íróink csak az általános törvényszerűség ismeretének birtokában, anélkül azonban, hogy e törvényszerűség életben megnyilvánuló sokrétűségét ismernék, közvetlenül viszik át a központi mondanivalót elbeszéléseik cselekményébe.”

Ha az író a társadalmi valóság központi problémájának tekintett osztályharcot vesz alapul, mivel a valóságban nem így tapasztalja, vagy az osztályellenség ármánykodását fogja sematikusán ábrázolni, vagy kifejezti a párt vezető szerepét, vagy a megoldás lesz suta, például a munkásszarmazású párttitkár gyűlésen *deus ex machina* módjára fogja leleplezni az ármánykodó ellenséget. Schogysem sikerülhet a tartalmi követelményeknek is megfelelni és hús-vér alakokat ábrázolni. Ha a szegény alkotó a saját életéből merít, rögtön kész az „intimizmus” vádja. Ezt veti Gaál Gábor Horváth Imre szemére: „A szocialista realizmus a költőtől nem akármilyen futó benyomások impresszionista költeménykéit várja. A kisszerűség, az eszmenélküliség, a távlatnélküliség nem a mi költészetünk! [...] Azt kell mondanunk, hogy Horváth Imre költészetét újabban az intimizmusban való elmerülés veszélye fenyegeti.” (*Vita az Irodalmi Almanach 1951/4—5-ös számáról*. Irodalmi Almanach, 1952. 1.).

A szocialista realizmus a mereven értelmezett tükrözéselmélet mellett azt is elvárja, hogy a mű ne csak a jelent és a múltat ábrázolja, de azt is, ami nincs, de lennie kellene. „Nem csupán arra alkalmas, hogy helyesen tükrözze, hanem arra is, hogy egyetlen gyújtópontba összpontosítsa a valóság lényeges vonásait, és azt a tényt, mint Zsdánov mondja, reflektorként vetítse a haladás útjára.” (Csehi Gyula: *A szovjet irodalom, a szocializmus és a kommunizmus építésének eposza*. Irodalmi Almanach, 1950. 1.)

Ha a szerző saját tapasztalatából merítve pozitívként ábrázol egy osztályellenséget, kész az ítélet, hogy ez nem tipikus. Ha típust ábrázol az elvárásnak megfelelően, akkor viszont sematikus.

Ugyanilyen szívós dogmának bizonyul a haladó és a reakciós nemzeti kultúra összeférhetlenségének lenni tétele. Megnyilatkozásait nyomon követhetjük a hagyomány ártétkeléséhez kapcsolódó vitában. Gaál Gábor a lélektani hitelesség hiányában is természetesnek találja a burzsoá nő halálát Nagy István színdarabjában, mivel a bukásra ítélt osztály képviselőjének pusztulnia kell.

Az olvasók egyetlen csoportja ismerhette fel magát ebben az irodalomban: az, aki ugyanazokat a pártpropaganda szövegeket tekintette kiindulási alapnak, mint az író. Kölcsönösen ugyanannak a manipulációnak az áldozatai. „A szocializmusnak a Párt által tudatosított világnézete nem lehetséges a valóság helyes megértése és így nem lehetséges e nélkül a találkozás sem a hős hús-vér munkás számára.” (Gaál Gábor)

Az irodalom, irodalmiság mibenlétéről folytatott viták 1947-ig zajlottak. A politikai hatalom megragadása után csak álvitáknak volt helye. Mivel a zsdánovi esztétika tételeit sehol nem fejtették ki elméleti összefüggésekben, az irodalmi és kritikai életben a klikkek marakodása vált mindennapossá. Az ellentétek nem esztétikai, hanem politikai vádaskodást jelentettek, az egyet nem értő

ellenségnek bizonyult. Sok esetben az inkvizítor a következő potenciális áldozat is. (Gaál, Földes). Kampányszerű álviták szóltak a pozitív hős tulajdonságairól, arról, hogy statisztikai átlag-e a típus, hogy milyen jellegű konfliktust ábrázolhat az irodalom. Mivel eleve csak a megbízhatók jutottak szóhoz, igazi fogalomtisztázásra nem került sor, mindenki az elvszerűségért versengett. A kampányok többnyire Moszkvából indultak, az ottani politikai harc lenyomataiként kerültek át a román pártvezetésbe, a Scânteia által megfogalmazott direktívák pedig rögtön alkalmaztattak az irodalomra. (Lásd az 1949-es kozmopolitizmus elleni kampány háttérét Marin Nițescunál — *i. m.*)

Az irodalomkritika nem az egyetlen eszköz az irodalmi tudat átgyúrására. Nagy István büszkén számol be róla, hogy részt vett a cenzúra munkájában. Az indexre került Nyíró József, Makkai Sándor művei évtizedekig maradnak elzárva az olvasótól. (Vö. Katona Szabó István *A nagy remények kora. Erdélyi demokrácia 1944–48.* Bp., 1990. 264.)

A fasizmus elleni harc jelszavával Romániában újra bevezetik a cenzúrát, és koncepció perbe torkolló hajsza indul például Böződi György író ellen. Nagy István a potenciális rivális kiküszöbölésének céljából mindent elkövet azért, hogy Tamási Áront megakadályozza az Erdélybe való hazatérésben. A második világháború után a nagy hagyományú magyar polgári lapok már nem indulnak újra. Az Ifjú Erdély is csak röplapként jelenik meg, mert ahhoz nem kell engedély. A román polgári lapok is állandó papírhiányról panaszkodnak (lásd Nițescu *i. m.* 35.), míg a baloldaliak hozzájutnak a párt lerakataiból az óriási példányszámot biztosító készletekhez.

Ha a proletkult, sematizmus és szocreál ismérvei (konzervatív, akadémikus ízlés, romantikus pátosz, népmesei igazságszolgáltatás, a pozitív hős mítosza, az aktuális politikai irányvonal művészeti igazolása, stílusdemokratizmus, az agitativ témák kötelező jellege, pártosság, stb.) minden népi demokrácia irodalmára egyformán érvényesek, az erdélyi magyar irodalomnak sajátos helyzetéből adódóan egy plusz elvárásnak is eleget kellett tennie. Az „új nemzeti szellem” (Kacsó Sándor), „az együttélés tudománya” (Balogh Edgár) a napisajtó által állandóan hangoztatott követelmény, a testvéri együttélés idilli ábrázolását írta elő. A politikai életben megfigyelhető erőltetett párhuzam, hogy tudniillik minden román nacionalista elítélésekor ártatlan magyarokat is perbe fogtak — a legkirívóbb példa a szárazajtai székely túlélők egy cellában raboskodtak a vérengző Maniu gárdistákkal —, az irodalom terén is érvényesült. A kötelező séma, az osztályharc ábrázolása kiegészül egy ki nem mondott, de már az öncenzúra szintjén érvényesített elvárással: azzal, hogy az osztályellenség, a bizonytalankodó kisember lehet magyar, de a pozitív hős, a kisembert fölvilágosító öntudatos munkás vagy a párttitkár román kell hogy legyen. Mivel nem akar

érzékenységet sérteni, ez a szemlélet szintén torzítva tükrözi a reális viszonyokat, ezzel eleve alájátszik a többségi előítéletnek. (A műveket a testvériség nevében kampányszerűen fordítják.) Visszalépés ez a szemlélet a két világháború közötti irodalmi önismerethez képest. Gondoljunk csak Tamási *Ábel a rengetegben* című regényének Surgyelánjára és Fuszulánjára, vagy Tódorra Karácsony Benő *Napos oldal* című művéből. A „söpörjünk csak a magunk portáján” szemlélet miatt szintén a valóságábrázolás szenved csorbát. Az önmanipuláció hatékony eszköze is, hiszen arra hivatott az irodalom, hogy a magyarság számára az alávetettséget győzelemként mutassa be.